

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-41>

УДК 314.87

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ШИРОКОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ

POPULATION REPRODUCTION IN UKRAINE BEFORE FULLSCALE RUSSIAN INVASION

Курило Ірина Олексіївна

доктор економічних наук, професор,
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1379-1756>

Kurylo Iryna

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Стаття присвячена проблемам відтворення населення в Україні у період перед широкомасштабним російським вторгненням. Мета роботи – проаналізувати новітні демографічні тенденції, оцінити стан природного відтворення населення перед війною та визначити основні напрями впливу воєнних подій на демографічне відтворення. Аналіз показав, що після відносно сприятливого періоду підвищення народжуваності (2002–2012 рр.) й сталого зниження смертності (2008–2013 рр.) в Україні, вже у 2014–2021 рр. відбувалось погіршення параметрів природного руху населення. Військово-політична та економічна нестабільність останніми роками була підсилена також епідемією COVID-19, що спричинило значне збільшення масштабів й інтенсивності депопуляції. Наслідки війни для відтворення населення будуть вкрай несприятливими, їх вплив позначатиметься на демографічному відтворенні ще тривалий час після перемоги України в цій війні.

Ключові слова: відтворення населення, народжуваність, смертність, депопуляція, війна Російської Федерації проти України.

The article is devoted to the problems of population reproduction in Ukraine in the period before the full-scale Russian invasion. The purpose of the work was to analyze the specific features of the latest demographic dynamics and to assess the state of natural reproduction of the population before the full-scale Russian-Ukrainian war. This paper also aimed to determine the main directions of effects of war events on demographic reproduction, as well as to outline the consequences of the Russian invasion for the processes of natural population movement in Ukraine. The work uses general statistical as along with specific demographic methods: analysis of dynamics, population reproduction mode, graphic method. Techniques of demographic history periodization and international comparisons are involved in the research. The conducted analysis showed that after a relatively favorable period of increasing fertility (2002–2012 years) and a steady decrease in mortality (2008–2013 years) and a certain decrease in the scale of depopulation in Ukraine, already in 2014–2021 years there was a deterioration of the parameters of natural population movement in Ukraine. The military-political and economic instability during this period was exacerbated (in recent years) by the COVID-19 epidemic, which caused a significant increase in the scale and intensity of depopulation in the country. Therefore, Ukraine approached the full-scale war aggression unleashed by the Russian Federation against our country with an extremely unfavorable situation regarding demographic reproduction. The consequences of the armed aggression of the Russian Federation for the reproduction of the population of Ukraine will also be really negative and long-term, they will affect the reproduction of the population for a long period of time after the victory of our country in this war. The results of this study can serve as a basis for further assessment of the demographic losses of Ukraine during the war and a basis for the formation of socio-demographic policy in the period of the country's post-war development.

Keywords: population reproduction, fertility, mortality, depopulation, war of the Russian Federation against Ukraine.

Постановка проблеми. Населення й економіка – ключові складові людського суспільства, існування яких є взаємообумовленим. Відтворення населення – один із основних відтворювальних процесів у суспільстві, який знаходиться під впливом широкого комплексу соціально-економічних чинників – з одного боку, та сам виступає детермінантом усіх інших суспільно-економічних процесів – з іншого. Так, зокрема, соціально-економічні негаразди відіграли неабияку роль в розгортанні й поглибленні демографічної кризи в Україні у 1990-і рр. Водночас, оскільки населення є основою та ціллю економічного розвитку, виробником і споживачем товарів та послуг, складна демографічна ситуація позначалась на стані людського капіталу країни, можливостях людського розвитку та й соціально-економічного поступу загалом.

Новітня демографічна історія незалежної України виявилась багатою на драматичні події й повороти, несприятливі тенденції, специфічні риси та наслідки котрих, а також шляхи їх пом'якшення ще потребують подальшого наукового осмислення. Беззаперечно, істотний вплив на відтворення населення України наразі й на перспективу справлятимуть і нинішні трагічні події, спричинені війною РФ проти нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання демографічної динаміки традиційно є такими, що викликають інтерес не лише науковців-демографів, але й фахівців суміжних спеціальностей (економістів, соціологів, істориків та ін.). До найновітніших тенденцій основних демографічних процесів в Україні, включаючи і їх передвоєнні зміни під впливом епідемії COVID-19, вже привернули увагу в своїх роботах вітчизняні демографи. Так, у комплексному дослідженні демографічної ситуації в Україні, виконаному колективом науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи [1], проаналізовано тенденції народжуваності, шлюбно-сімейних процесів, смертності та міграції в Україні, в тому числі і з врахуванням змін, які відбулися в перебігу цих процесів вже першого епідемічного (2020) року.

Цьогоріч вийшла друком окрема робота, присвячена висвітленню тенденцій смертності й тривалості життя в Україні перед повномасштабним вторгненням РФ [2]. Останні публікації Е. Лібанової та О. Позняка присвя-

чені висвітленню впливу епідемії COVID-19 на зовнішню трудову міграцію з України [3], є вже й дослідження масштабів та наслідків вимушеної міграції українців внаслідок війни РФ проти України[4].

Серед робіт зарубіжних науковців у даному контексті слід виділити, зокрема, дослідження, присвячене «реакціям» народжуваності на спалах пандемії COVID-19 в європейських країнах, включаючи й Україну [5], а також публікації, що стосуються старіння населення та проблем літніх людей в Україні в умовах COVID та воєнної агресії з боку РФ [6; 7].

Проте за незмінного наукового інтересу до новітнього перебігу окремих демографічних процесів в Україні напередодні й під час війни (особливо щодо міграції), наразі є певний дефіцит розробок, присвячених аналізу саме останніх тенденцій природного відтворення населення в цілому.

Цілі статті полягають у висвітленні специфічних рис новітньої демографічної динаміки, стану природного відтворення населення напередодні російсько-української війни, а також окресленні ключових напрямів впливу воєнних подій на демографічне відтворення в Україні. Реалізація цього завдання покликана допомогти надалі в оцінюванні демографічних наслідків війни РФ проти України, яке повноцінно можна буде здійснити лише мірою відновлення, після завершення воєнних дій, інформаційно-статистичної бази для моніторингу процесів природного руху населення¹.

Вклад основного матеріалу дослідження. В демографічній динаміці України останнього тридцятиріччя можна виділити декілька етапів. Перший – розгортання депопуляції й стрімкого зростання її інтенсивності на тлі падіння народжуваності й несприятливих тенденцій смертності населення – припадає на трансформаційний період і хронологічно співпадає з першим десятиріччям незалежності України (1991–2001 рр.).

На наступному етапі (з 2002 по 2012 р.) народжуваність в країні зростала, згодом сприятливі тенденції закріпились і в динаміці смертності, що призвело до помітного підвищення тривалості життя, тож інтенсивність депопуляції в Україні у цей період зменшувалась.

Однак поліпшення соціально-демографічної ситуації в Україні загалом виявилось недовготривалим. У період соціально-економічної й військово-політичної нестабільності,

¹ Під час війни отримання повної й релевантної інформації такого роду за всіма територіями є неможливим. Тож у період дії воєнного стану або стану війни, а також протягом трьох місяців після його завершення, органи державної статистики призупиняють оприлюднення статистико-демографічної інформації.

що розпочався з анексії Криму й воєнних подій на Донбасі, зниження народжуваності поновилося і далі йшло з прискоренням темпів, підвищення тривалості життя уповільнилось, а відтак – в динаміці смертності стали переважати стагнаційні тенденції. Тож на цьому етапі (2014–2021 рр.) в Україні знову відбувалось поглиблення «депопуляційної ями» (рис. 1).

Особливо несприятливим у цьому сенсі став передвоєнний 2021 р., який позначився негативним впливом епідемії COVID-19 на демографічну ситуацію, зумовивши рекордні масштаби депопуляції: обсяг природного скорочення населення країни становив майже 442,3 тис. осіб.

Такий обсяг річних депопуляційних втрат наближається до чисельності мешканців доволі великого обласного центра (як-от наприклад м. Миколаїв) та втричі перевищує величину природного убутку населення України ще в 2012 р.

В поглибленні депопуляції в Україні останніми роками відігравали роль зміни обидвох складових природного руху населення: відбувалося як зниження рівня народжуваності, так і підвищення – загального коефіцієнта смертності (рис. 2).

Середньорічний темп зниження народжуваності за період 2014–2021 рр. становив в Україні 2,6%, натомість рівень смертності зростав щорічно в середньому на 1,5%.

Насправді депопуляція як така на європейських теренах (з демографічно старим населенням і низькою народжуваністю) вже не є екстраординарним явищем. Проте щодо інтенсивності депопуляції саме наша країна, поряд із Болгарією та Сербією, наприкінці досліджуваного періоду відзначалась найвищими значеннями показника природного убутку населення. При тому, що депопуляція останнім часом (і особливо – в умовах епідемії COVID-19) поглибилась не лише в Україні, а й у низці інших країн з різних регіонів Європи, саме Україна та Болгарія належать до тих європейських держав (з числа охоплених депопуляцією), в яких ситуація з балансом природного руху й у динаміці складалась чи не найбільш драматично (рис. 3).

Демографічне неблагополуччя двох останніх років найбільш промовисто демонструє співвідношення народжених та померлих (умовний коефіцієнт депопуляції) в Україні: станом на 2020 р. на кожну сотню народжених припадало 211 померлих, у 2021 р. – вже 262 особи.

Ще один показник, який комплексно характеризує природне відтворення – нетто-коефіцієнт відтворення населення (число народжених дівчаток, які доживають до віку матері при їх народженні за даних рівнів повікової народжуваності й смертності)² – становив останніми роками лиш дещо більше поло-

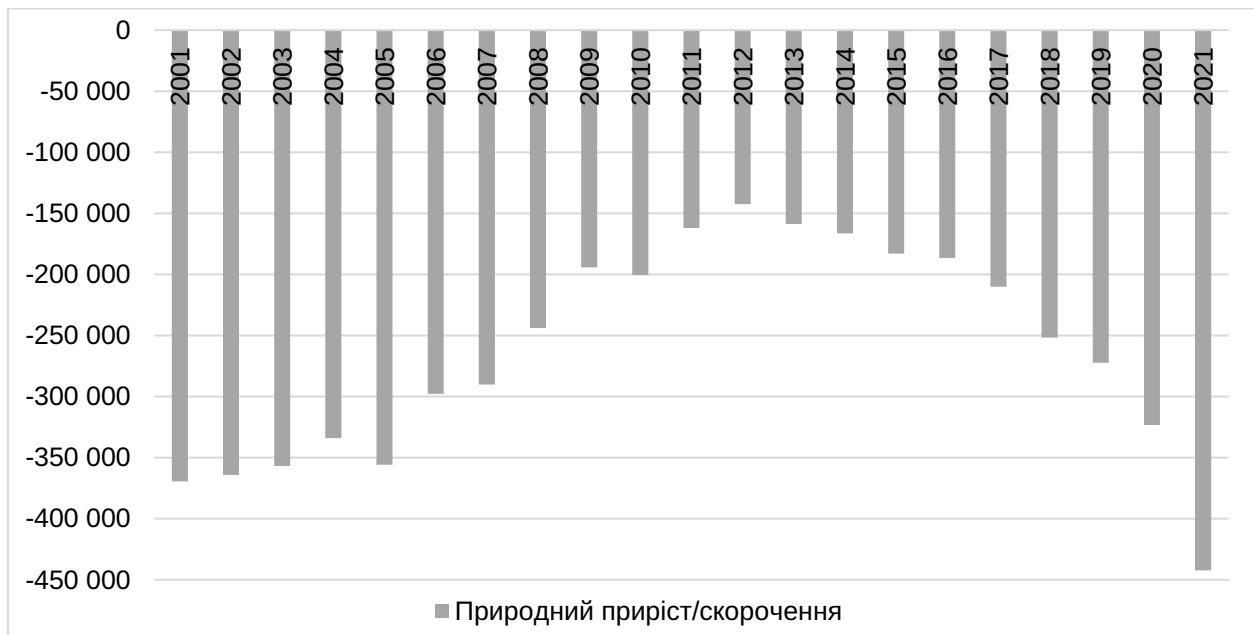

Рис. 1. Природне скорочення чисельності населення України в 2001–2021 рр. (осіб)

Джерело: дані Державної служби статистики України

² Враховує не лише повікову народжуваність, але й смертність жінок у дітородному віці

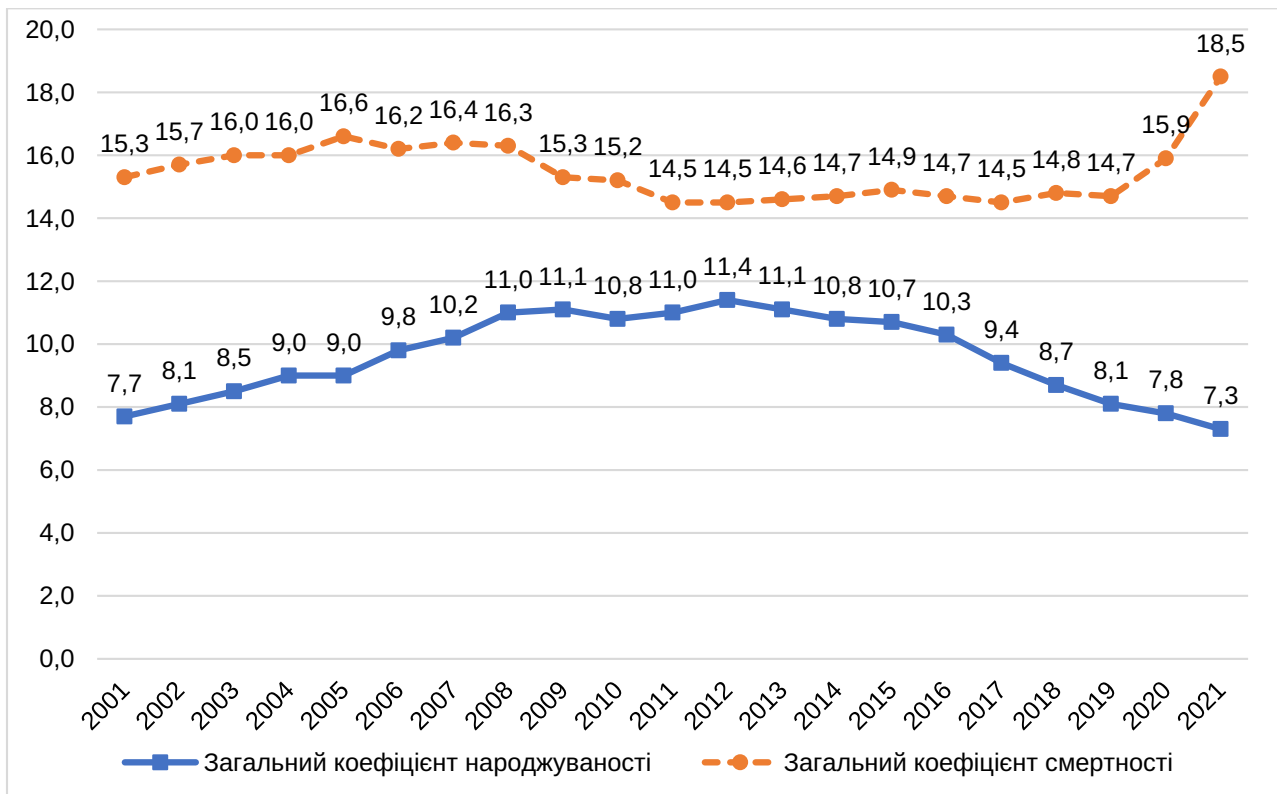

Рис. 2. Загальні коефіцієнти народжуваності та смертності населення в Україні в 2001–2021 рр., в розрахунку на 1000 осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

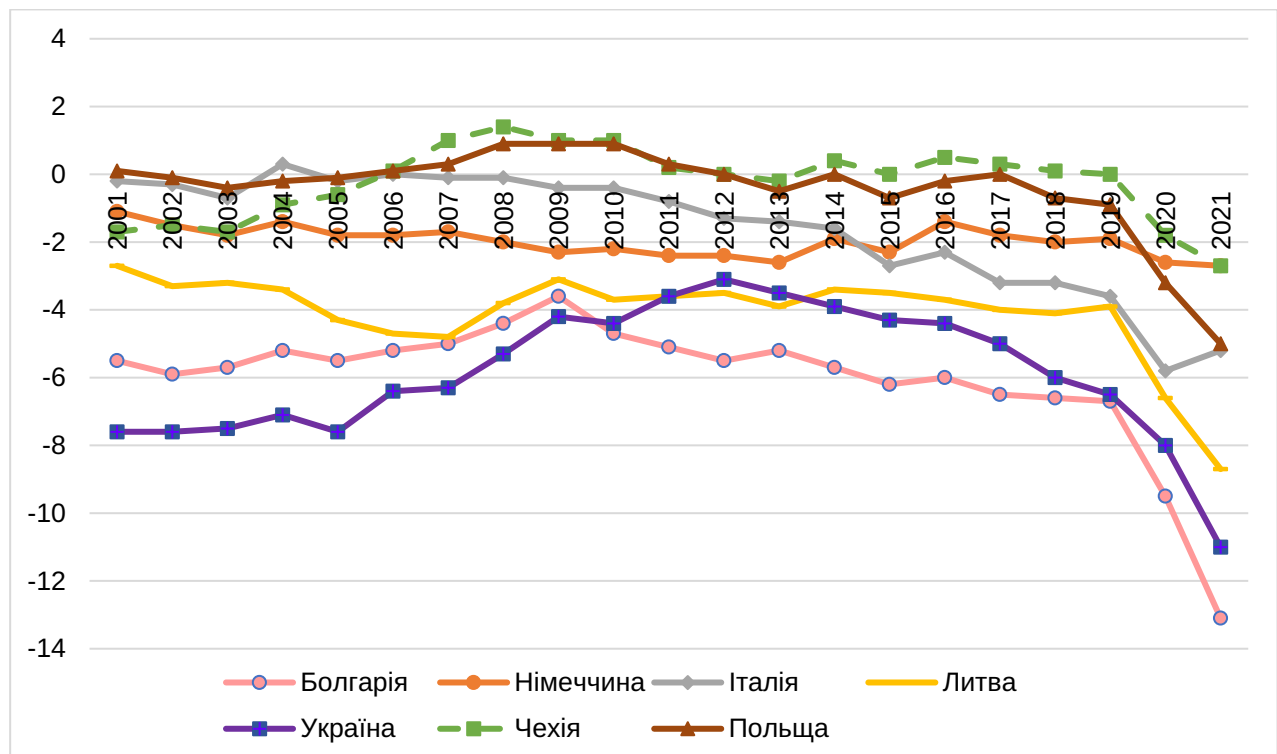

Рис. 3. Коефіцієнти природного приросту/убутку населення в Україні та деяких інших європейських країнах в 2001–2020 рр., ‰

Джерело: побудовано за даними Євростату

вини від рівня, необхідного для простого заміщення поколінь (рис. 4).

Зазначимо, що така масштабна депопуляція зумовлює скорочення демографічної бази відтворення трудового потенціалу, людського компонента оборонного потенціалу країни та зазвичай ускладнює забезпечення сталого економічного зростання й її сталого розвитку загалом.

Депопуляцією з 2020 р. знову охоплені всі без винятку області України та м. Київ. Зауважимо при цьому, що у більш сприятливому в демографічному сенсі 2012 р. в п'яти західних областях – Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Чернівецькій – та у столиці країни місті Києві мав місце природний приріст населення.

Масштабністю та найвищою інтенсивністю депопуляції в Україні традиційно вирізняються східні, північно-східні та окремі центральні регіони країни з низьким рівнем народжуваності та високим ступенем постаріння населення.

Слід нагадати також, що у 2014–2021 рр. загальні втрати чисельності населення в Україні формувались не лише під впливом власне демографічних (депопуляція), але й екстраординарних воєнно-політичних чинників (анексія АР Крим; тимчасова окупація частини Донецької й Луганської областей).

На жаль, внаслідок повномасштабної війни РФ проти України можна очікувати погіршення параметрів відтворення населення в нашій

країні найближчим часом за рахунок: прямих бойових втрат життів наших військовослужбовців та підвищення смертності цивільних осіб як через наслідки обстрілів та бомбардувань, так і внаслідок погіршення умов життя та обмеження доступу до медичної допомоги (в тому числі невідкладної) в зонах ведення бойових дій, на тимчасово окупованих територіях та й ін.; відкладання народження дітей через комплекс причин (невизначеність та страх за майбутнє в умовах війни, збільшення масштабів безробіття та бідності, руйнування житла та об'єктів соціальної інфраструктури тощо). Причому найбільше зниження народжуваності відбудеться вже не у поточному (2022), а в наступному, 2023 р. На загальне зменшення числа народжень впливатимуть також і значні масштаби міграції жінок дітородного віку за кордон та роз'єднання сімей під час війни. Внаслідок міграційних процесів, спричинених цією війною, ще підвищиться і рівень постаріння населення (оскільки виїжджають за кордон переважно молодші особи з дітьми), що виступатиме додатковим фактором поглиблення депопуляції.

Висновки із цього дослідження та подальші перспективи. Таким чином, до повномасштабної війни, розв'язаної Російською Федерацією проти нашої країни, Україна підійшла з вкрай несприятливою ситуацією щодо демографічного відтворення, яка склалась внаслідок погіршення параметрів природного руху населення вже у

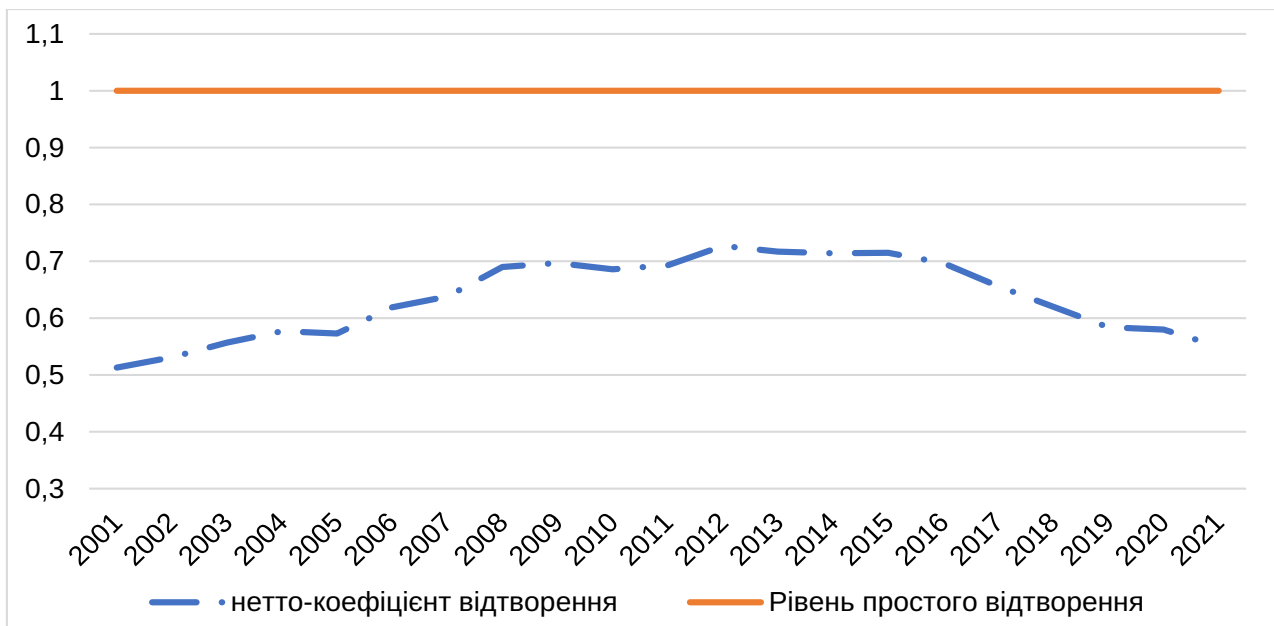

Рис. 4. Нетто-коефіцієнт відтворення населення в Україні у 2001–2021 рр.

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України

2014–2021 рр. Військово-політична та економічна нестабільність цього періоду була підсилена у 2020–2021 рр. епідемією COVID-19 і спричинила прискорення сповзання України в глибоку «яму депопуляції».

Через низьку народжуваність та її спад під час війни до наднизького рівня сформується «демографічні хвилі» – періодичні різкі коливання чисельностей різних вікових груп/контингентів у населенні та низька частка молоді у складі робочої сили, що фіксуватиметься з часом. Внаслідок війни суттєво загостряться і проблеми формування та збереження запасу здоров'я населення, високої передчасної смертності (особливо чоловіків), посиляться

статеві диспропорції в населенні. Тож варто очікувати, що наслідки збройної агресії РФ для відтворення населення України будуть негативними й такими, вплив яких позначатиметься на відтворенні населення ще тривалий час після перемоги нашої країни у цій війні.

Необхідним наразі є розроблення методичного та інформаційного забезпечення оцінки понесених у війні втрат людського й трудового потенціалу. Важливим уявляється запровадження моніторингу соціально-демографічних змін та визначення пріоритетів демографічного відродження країни у післявоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр. Кол. моногр. за ред. О.М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.
2. Kurylo I. (2022) Tendencies of mortality and life expectancy in Ukraine before the russian full military invasion. *Economy and Sociology*, 1. DOI: <https://doi.org/10.36004/nier.es.2022.1-06>.
3. Лібанова Е., Позняк О. Зовнішня трудова міграція з України: вплив COVID-19. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 4(42). С. 25–40. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.025>.
4. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 2(48). С. 37–57. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>.
5. Sobotka et al., Baby bust in the wake of the COVID-19 pandemic? First results from the new STFF data series. SocArXiv [Preprint] (2021). DOI: <https://doi.org/10.31235/osf.io/mvy62> (accessed 23 July 2021).
6. Older people, COVID-19 and war in Ukraine: Under the siege. By Alexandre Sidorenko Senior Advisor, European Centre for Social Welfare Policy and Research (Vienna, Austria). URL: <https://corona-older.com/2022/03/07/under-the-siege>.
7. Sleaf B. (May, 2022) Older People No Longer Invisible Casualties of War in Ukraine Human Rights Watch. URL: <https://www.hrw.org/news/2022/05/02/older-people-no-longer-invisible-casualties-war-ukraine>.

REFERENCES:

1. Naseslennia Ukrainy. Demohrafichni tendentsii v Ukraini u 2002–2019 rr. (2020). Kol. monohr. za red. O.M. Hladuna; NAN Ukrainy, In-t demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy. Kyiv. (in Ukrainian)
2. Kurylo I. (2022) Tendencies of mortality and life expectancy in Ukraine before the russian full military invasion. *Economy and Sociology*, vol. 1. DOI: <https://doi.org/10.36004/nier.es.2022.1-06/>
3. Libanova E., Pozniak O. (2020) Zovnishnia trudova mihratsiia z Ukrainy: vplyv COVID-19 [External labor migration from Ukraine: impact of COVID-19]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, vol. 4(42), pp. 25–40. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.025/> (in Ukrainian)
4. Libanova E., Pozniak O., Tsymbal O. (2022) Masshtaby ta naslidky vymushenoї mihratsii naseslennia Ukrainy vnaslidok zbroinoї ahresii Rosiiskoi Federatsii [Scales and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation]. *Demohrafiia ta Sotsialna Ekonomika*, vol. 2(48), pp. 37–57. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037/> (in Ukrainian)
5. Sobotka et al., Baby bust in the wake of the COVID-19 pandemic? First results from the new STFF data series. SocArXiv [Preprint] (2021). DOI: <https://doi.org/10.31235/osf.io/mvy62> (accessed 23 July 2021)/
6. Older people, COVID-19 and war in Ukraine: Under the siege. By Alexandre Sidorenko Senior Advisor, European Centre for Social Welfare Policy and Research (Vienna, Austria). Available at: <https://corona-older.com/2022/03/07/under-the-siege/>
7. Sleaf B. (May, 2022) Older People No Longer Invisible Casualties of War in Ukraine Human Rights Watch. Available at: <https://www.hrw.org/news/2022/05/02/older-people-no-longer-invisible-casualties-war-ukraine/>